

Evropské nevýhry české levice

Ondřej Slačálek

Když před dvaceti lety vstupovala Česká republika do EU, levice to – stejně jako mnoho jiných věcí – rozdělovalo. V zásadě můžeme rozlišit tři proudy.

První se překrýval především se sociální demokracií a lze ho v zásadě označit za eurokonformistický. Sociální demokraté domlouvali členství v Evropské unii a spojovali si s ním řadu nadějí. Byly to naděje na překonání národní úzkoprsosti. Naděje na prosazení vyšších standardů sociálního státu a společenské soudržnosti. Pro některé z nich to byly také naděje na vyšší standardy v ochraně lidských práv a v právech menšin.

Další proud zahrnoval komunistickou stranu, ale zdaleka nejen ji. Spjovaly jej obavy z oslabení národního státu. Jestliže národní stát představoval instanci jistě nedokonalé, ale přece jen demokratické kontroly, a národní kultura zase kolektivní paměť mnoha generací, evropská integrace hrozila toto vše podkopat. Národní citění mělo být oslabeno bruselskou byrokracií i německou hospodářskou silou.

A pak tu byla radikální levice, již dalo krátce předtím výrazný impulz alterglobalizační hnutí. Nedělali jsme si žádné iluze o „Evropské unii byznysmenů a byrokratů“, jak ji pojmenovalo kritické heslo tehdejší Československé anarchistické federace. I pro nás představovala nadnárodní centra moci problém. Báli jsme se oslabování demokracie a přesunu moci tam, kam na ni dosáhnou mnohem spíše nadnárodní korporace a jejich lobbyisté než jakákoli smysluplná iniciativa zdola.

Mnozí z nás ale vnímali Evropskou unii také jako rozšíření bitevního pole, po národním státu jsme věru žádnou nostalgii netrpěli. Doufali jsme, že s odbouráváním hranic a oslabováním významu národa vznikne vůči moci korporací podobně globalizovaný protihráč; jak to sugestivně popisovali Antonio Negri a Michael Hardt, že proti globálními kapitalistickému „impériu“ povstane „multituda“. Vítili jsme, že význam některých rozdílů poklesne a doufali jsme, že to bude součástí směřování k rovnosti – a k jiné Evropě.

S výhodou odstupu samozřejmě vidíme, že i když všechny tři přístupy v sobě měly prvek pravdy, všechny tři se zároveň fatálně mýlily. Pokud jde o ten, s nímž jsem se tehdy ztotožňoval, zjednodušeně řečeno platí: měli jsme méně číst Hardta a Negriho a víc promýšlet Wallersteina.

Nacionalismu nebylo

Mnozí na levice (a zdaleka nejen na levice) očekávali oslabení národní identity a nacionalismu. Zdá se, že toto očekávání působilo spíše jako sebeodvracející proroctví. Strach z toho, že se „rozpustíme jako kostka cukru“ měl dopad a našli se političtí vůdci, kteří jej dovedně instrumentalizovali – na prvním místě euroskeptický prezident Václav Klaus. Narcistní vůdce neolibérální transformace devadesátých let proslulý novotvary jako „nevýhra“ si získal v kritice EU hlavní pozici pro další dvě dekády. Část levice mu u toho příležitostně dělala stafáž; prezidentem se koneckonců stal i díky strašení Německem a také hlasy

komunistických poslanců. Nacionalismus tu fungoval tak, jako by mělo jít až o parodickou demonstraci vhodnou do učebnic: rozdělil levice a poskytl sílu pravcovému vůdci.

Nešlo ale jen o to, že „národní jednota“ poskytla deset let prezidentství ikoně českého neoliberalismu, zvolené v obou případech hlasy komunistů. Ještě důležitější bylo, že nás nacionalismus uvěznil ve špatné debatě o Evropské unii, v níž nebylo mnoho prostoru pro levicovou kritiku. Na jedné straně byli „euroskeptici“ vedení prezidentem Klausem, kteří svou „skepsi“ stavěli především na odmítání „regulací“ ze strany bruselských byrokratů, křivící „přirozené“, tedy „tržní“ hospodářství. Komunisté a další obránci národní suverenity tu podporovali neoliberální nacionalisty.

Na druhé straně stála umírněnější levice, především většina sociální demokracie. Spolu s liberálním středem hájila v zásadě konformismus vůči Evropské unii. Její pozici by šlo shrnout jako anti-anti. Tváří v tvář euronegativismu Václava Klause se zdůrazňovala západní osvícenost, tváří v tvář nacionalistické kritice Evropské unie se pokládala za nemístnou jakákoli kritika Unie. Reálná převaha velké části západních norem či institucí se snadno změnila v jakýsi permanentní komplex méněcennosti a tlak českých euroskeptiků jej doplnil obranářským komplexem. Zatímco nacionalisticky orientovaná část české radikální levice dělala stafáž neoliberálu Klausovi, umírněná levice spolu s liberály hlásala nekritičnost k Evropské unii. Byla to hra, v níž nešlo nic levicového vyhrát.

V pozadí tohoto sporu bylo soupeření ekonomických modelů a těch, kdo z nich profitují. Na jedné straně byli domácí oligarchové, kteří vzešli z transformace a v postkomunistické střední Evropě patřili k nejmocnějším. Jak názorně ukazují třeba žebříčky časopisu Forbes, ti nejbohatší se mohli hrdě měřit s ruskými či ukrajinskými boháči a nechávali daleko za sebou ty polské, maďarské a slovenské. Někteří z nich se stávali významnými hráči na ruském či čínském trhu (a používali české prezidenty a premiéry jako své obchodní cestující), jiní si koupili německé uhelné doly či Le Monde. Dlouhodobým výsledkem byl šokující vliv oligarchů a demoralizace české demokracie: pocit, že něco mohou změnit jen velké peníze, ať už v roli zadavatelů a sponzorů, nebo přímo osobně v případě Andreje Babiše. Na straně druhé byli zahraniční investoři, na jejichž lákání postavily vlády sociálních demokratů a liberálů svůj ekonomický model. Dlouhodobým výsledkem byl a je masivní odtok zisků do zahraničí.

Klausovi se po jeho odchodu z Pražského hradu složili čeští oligarchové v čele s Petrem Kellnerem na „Institut Václava Klause“. Komunistické straně, která i díky alianci s nacionalistickými neoliberaly postupně ztratila relevanci, se oligarchové nesložili ani na pohřeb. A to se komunisté tak snažili! Nejen, že jejich poslanci v národním parlamentu volili Klause prezidentem, ale komunističtí europoslanci hájili zájmy českého fosilního průmyslu v Evropském parlamentu, co jim síly stačily.

Nadnárodní erár

Celý tón diskuse mezi euroskeptiky a eurooptimisty posílil pocit, že Evropská unie je něco vnějšího. „Brusel“ byl soustavně představován jako nějaké vzdálené centrum odcizené moci, ať už tato moc měla znamenat zároveň byrokratické omezování nekompetentními

„směrnicemi“, nebo naopak instanci osvíceného rozumu. V obou případech se tyčil kdesi daleko nad námi.

Euroskeptici pochopitelně tento obraz propagovali vědomě. Prezident Klaus si svolal zvolené české europoslance a řekl, že to je po mnoha letech poprvé, co čeští poslanci odcházejí za české hranice – před stoletím to bylo do Vídně. Jindy euroskeptici nesázeli na podobně rafinovanou evokaci traumatu z rakouské říše se senilním monarchou, který nahnal „své národy“ do nejstrašnější války dosud známých dějin. Mluvili prostě o „Bruselu“ jako o „nové Moskvě“.

Ani jejich oponenti, kteří představovali Evropskou unii jako jakýsi nadřazený rozum, ovšem situaci příliš nepomáhali. Také oni přispěli k líčení EU jako odcizeného vnějšku, na nějž nepůsobíme rovnoprávně, ale spíš bychom jej měli přijímat jako instanci, která nám bude vládnout lépe, než si umíme vládnout sami. Obhajoba EU tak byla až příliš spojená se sugerováním vlastní nesvéprávnosti.

Pokud byla Evropská unie spíš vnějškem, prostředky, které z ní přicházely, představovaly v české veřejné imaginaci „erár“. Jak víme z Haškových Osudů dobrého vojáka Švejka i antropologické sondy Ladislava Holého Malý český člověk a skvělý český národ, „erár“ je něčím, co se obchází a často také rozkrádá. Češi podobně jako Maďaři a na rozdíl od Poláků nedokázali využít velkou část evropských peněz pro svůj rozvoj; velkou část jich patrně zcizily různé dotační mafie.

Zatímco v Maďarsku se kleptokratický způsob čerpání evropských peněz stal zároveň základem pro Orbánův režim, v Česku přispěl k rozkladu demokratické politiky jiným způsobem. Spolu s krajským uspořádáním přispěl k rozpadu některých významných stran na jakési konfederace lokálních mafiózních bratrstev, s dostatkem zdrojů na nezávislost na jakémkoli centru.

To, že se z „čerpání“ evropských peněz stal specifický obor, do nějž nebylo pro množství byrokratických překážek příliš snadné proniknout, všechno ještě zkomplikovalo. Když část médií a politická opozice usilovaly o delegitimizaci a ideálně kriminalizaci Andreje Babiše za zneužití evropských dotací a česká veřejnost reagovala vlažně, projevilo se tím nejen to, že česká veřejnost evidentně vnímá zcizení peněz z „eráru“ EU velkoryseji než zneužití prostředků ze státního rozpočtu. Ukázalo se také, že zneužití je od správného užití těchto prostředků často velmi obtížné poznat. Verdikt soudu, který Babiše zprostil obvinění, to ostatně potvrdil.

Zastávky radikálů

Mluvili jsme o komunistech a sociálních demokratech. Co mimoparlamentní radikální levice? Řekl bych, že se potýkala s úrovní analýzy.

Zatímco na počátku nultých let si pod vlivem vrcholu alterglobalizačního hnutí myslela, že dokáže přímo napadnout globální nerovnosti, formulovat radikální kritiku a dalekosáhlé alternativy, vývoj dekády a odliv globálních mobilizací ji srazil zpět. Musela čelit přízemním věcem jako válka, mučení či rasismus a posléze škrtý, bránit základní lidské hodnoty spíš než vést ofenzivní boje, v nichž by pojmenovala a odmítla struktury globálních nerovností.

Měla své výsledky – zejména hnutí proti americkému radaru na českém území a proti škrtnutí neoliberální Nečasovy vlády. V obou případech to byly výrazné úspěchy na národní úrovni. Pojmenovat klíčové zdroje nerovností na úrovni Evropy se nepodařilo. Tím méně na ně reagovat politickou akcí.

Radikální levici podobně jako části liberálů a sociálních demokratů byla drahá témata antirasismu a genderové rovnosti. Evropská unie tu sehrávala velmi důležitou roli. Bez finančních prostředků, které nalila do „občanské společnosti“ a bez podpory právům znevýhodňovaných skupin různými podobami tlaku by patrně feministickou a antirasistickou agendu místní mocní snadno zadupali do země. Takhle ale měla zas značný příděch neautentičnosti, něčeho vnučovaného shora a vlastně privilegovaného. Autoři jako Tsveta Petrova, Adam Fagan, Ondřej Císař či Elżbieta Korolczuk vedli dlouho debaty, do jaké míry může z EU financovaná síť neziskových organizací a jejich „transakční aktivismus“ převzít roli aktivismu sociálních hnutí. Bylo v něm něco umělého a vygrantovaného. Evropské ochrany pro ženy a menšiny každopádně dokázala využívat krajní pravice ve svých různých podobách, když sugerovala, že emancipační požadavky přicházejí zvenčí a shora a odpor proti nim (často přitom mobilizovaný mezinárodními konzervativními sítěmi včetně té nejglobálnější a nejstarší z nich, katolické církve) představuje lokální odpor zdola bránící místní tradici. Jak ukázaly polské socioložky Agnieszka Graff a Elżbieta Korolczuk, bylo to falešné rámování – zachycovalo ale z reality aspoň tolik, aby získalo značnou přesvědčivost. V pozadí těchto debat bylo dilema, které formulovala maďarská socioložka Ágnes Gagyi: mezi sebekolonizační emancipací a antikoloniální sebeláskou. „Brusel“, tedy pravidla přicházející z Evropské unie, často nabízel skutečně osvícenější přístupy než domácí instituce, stejně jako západní akademická epistémé nabízela sofistikované nástroje pro kritickou analýzu (často i pro kritickou analýzu západní převahy). Jejich osvojení a použití bylo ale jen obtížně oddělitelné od stigmatizace vlastních společností. Bojovníci proti domácímu rasismu a sexismu svou aktivitou často stvrzovali stereotypy o svých společnostech, které jsou ve svém použití rovněž v podstatě rasistické. Alternativou byla ovšem podle Gagyi snad ještě nepřijatelnější „antikoloniální sebeláska“, tedy nacionalistická úzkoprsost a uzavření se všem emancipačním možnostem plynoucím ze Západu. Vůči oběma kontraproduktivním možnostem Gagyi navrhuje alternativu vycházející z Frantze Fanona: univerzalizmus vycházející ze zakořenění v místní situaci, popsání konkrétních vztahů útlaku i jejich dialektických vztahů s emancipací. Asi jediné, co k podobnému přístupu můžeme říct, je, že by byl nanejvýš potřebný – a že česká levice ještě nenašla způsob, jak jej konkretizovat.

Souboj (semi)periferií

Vůči jihu Evropské unie byla česká debata dlouho přinejlepším přezíravá. Pěstovali jsme si obraz „Západu“, jaký nikdy zcela neexistoval – a utvářel ho hlavně kombinovaný stereotyp o USA, Velké Británii, částečně také Německu, trochu Francii, Nizozemí a Skandinávii. „Západ“, který jsme si představovali, byl od věků svobodný (trochu jsme přehlíželi boje, které v něm řadu svobod vybojovávaly, stejně jako koloniální minulost a dekolonizaci), liberální a bohatý. Jižní Evropa, která není zas až tak bohatá a má nedávnou zkušenost s pravicovými diktaturami, se do takového obrázku příliš nehodila.

Když přišla řecká krize, byla to zkouška v empatii. Dopadla katastrofálně. Středovýchod Evropské unie převážně tlačil na tvrdší postup vůči řeckým dlužníkům. Mezi jižním a severovýchodním okrajem Evropské unie nevznikla solidarita, ba právě naopak. Evropské jádro je dokázalo rozehrávat proti sobě a nemuselo se ani příliš snažit.

K porozumění nepřispívají ani odlišné zdroje politické imaginace v kolektivní paměti obou regionů. Zatímco ve středovýchodní Evropě je klíčová vzpomínka na státněsocialistické diktatury, v jižní Evropě se demokracie prosazovala odporem proti pravicovým diktaturám a důležitou součástí demokratizujících sil byli i komunisté. K dialogu by byla potřeba otevřenost obou stran, ta ale spíš chybí.

Nové opony?

Krize, která naplno odhalila rozpor mezi postkomunistickou střední Evropou a jejím západním jádrem, se ovšem týkala především jiného jihu, než je ten evropský: globálního Jihu. V reakci na příchod statisíců uprchlíků ze Sýrie, Afghánistánu, Eritrei a dalších míst a požadavek západních zemí EU na povinné přijímání uprchlíků se Visegrádská čtyřka vzbouřila – kolektivně, sociální demokraté vedle nacionalisty Orbána, komunisté spolu s krajní pravicí.

Šlo snadno a právem mluvit o vyhřeznutí střeoevropského rasismu a xenofobie. Byla to pravda, ale nebyla to celá pravda. Bouřila se tu také dekády udržovaná střeoevropská podřadnost. Angela Merkel spojila přijímání uprchlíků (beztak selektivní, za zadržování dalších v příšerných podmínkách v Turecku zaplatila Erdoğanovi v penězích i politickém kapitálu hodně) s pocitem německé úspěšnosti heslem „Wir schaffen das“. Střeoevropany ovšem žádná předchozí zkušenost neopravňovala k představě, že podobnou výzvu skutečně mohou „zvládnout“. S tradicí zkorumpovaných elit i neustálého západního napomínání a poručnictví neměli kde takové sebevědomí nabrat. Zveličené zprávy o neúspěších v imigrační politice západoevropských zemí jim ale dodaly sebevědomí odporovat „Bruselu“. Západní Evropa má problém, a my jsme tak chytří, že si ho domů nepustíme, znělo v době uprchlické krize.

A něco podobného znělo o pár let později v souvislosti s klimatickou krizí. Odpor části střeoevropských politických elit proti Green New Deal vedl k otázkám, zda po třiceti letech nenahrazuje železnou oponu tentokrát zelená opona. Konflikt měl opět morální dynamiku, střední Evropu šlo snadno vykreslovat jako kazitelku společného velkého evropského dobra. Jenže také byla pravda, že na různě bohaté části Evropské unie dopadne zelená transformace rozdílně a na „montovnu“ se silným tradičním průmyslem dost možná devastačně. Visegrádská čtyřka tak mohla být představována jako jakési kolektivní žluté vesty, jako ti, kdo si ekologickou modernizaci jen těžko mohou dovolit.

V obou případech střední Evropa do značné míry falšovala povahu situace. Jistě můžeme zdůraznit, že pomoc uprchlíkům měla mít přednost před artikulací vlastního znevýhodnění, které se situací lidí topících se ve Středozezemním moři nešlo srovnat, právě tak jako nelze srovnat problémy způsobované případným koncem některých průmyslových odvětví ve střední Evropě s nastupující klimatickou katastrofou. Z druhé strany, svým odporem střeoevropské země nastínily celkem výstižně svou vlastní situaci. Situaci těch, kdo mají ze

společného evropského úsilí o nějaké dobro strach. Strach, jehož jádrem je pocit, že prostě nejsou v situaci, která by umožnila podobnou velkorysost, jakou snad někdy mohou projevovat bohaté země.

* * *

Čím přesně byl onen „erár“, ony „peníze z Bruselu“, jejichž chybné „čerpání“ bylo tak obtížné odlišit od správného? Někteří představovali bezprecedentní proud evropských peněz jako svého druhu rozvojovou pomoc. To by mimochodem dělalo z relativně bohatých zemí střední a východní Evropy největší příjemce rozvojové pomoci na světě. Jiní mluvili o tom, že cílem těchto peněz je „konvergence“ a vyrovnání rozdílů mezi bohatým jádrem Evropské unie a chudšími opožděnými příbuznými. K tomuto vyrovnávání ovšem nedocházelo. Další představovali „evropské peníze“ jako nástroj šíření „evropských hodnot“; na tom možná něco bylo, mistrně využívat peníze EU se ale naučil i Viktor Orbán. Postupně se ale také ukazovalo, že evropské fondy jsou brané především jako kompenzace. Zatímco západní soukromý kapitál si z postkomunistických zemí bere odtékající zisky, Evropská unie posílá do těchto zemí „kohezní fondy“.

Právě tento problém pojmenoval Thomas Piketty spolu s Filipem Novokmetem: ukázali, že do středoevropských zemí plyne mnohem méně peněz na evropských dotacích, než jich odtéká na ziscích zahraničních firem. Jejich text vyvolal rozsáhlou diskusi jak mezi ekonomy, kteří zpochybňovali některé statistické údaje, tak mezi nacionalistickými politiky, kteří dodávali zkratkovité závěry. Proč bylo jejich šermování „Czexitem“ zkratkovité? Bez Evropské unie by patrně nepřestaly odtékat zisky, pouze by nebyly ničím kompenzovány. Nicméně, jak výstižně řekl sociolog Jan Keller, je absurdní, pokud veřejné peníze západoevropských daňových poplatníků vyrovnávají (a ještě nedostatečně) soukromé zisky západních soukromých firem.

V Česku příliš nerezonovaly levicové iniciativy usilující o demokratizaci Evropské unie, ať už vycházely od Janise Varufakise nebo od Thomase Pikettyho. Řekl bych, že to je oboustranná škoda. V české veřejné debatě chybí politická síla, která by formulovala levicovou kritiku Evropské unie a navrhla realistické řešení české semiperiferní pozice: nikoli národní izolaci (a vydání na pospas samostatnému vyjednávání s nadnárodními firmami a moci místních oligarchů), ale socialistickou politiku v rámci Evropské unie jako síly, která se může stát nadnárodním firmám protihráčem – tedy pokud ovšem přestane být jejich komplicem. A evropské levici chybí diskusní partneři, kteří by připomínali dědictví svobodomyslně levicové dědictví opozice z dob státně socialistických diktatur. Ač jsme toho za těch dvacet let v Evropské unii společně hodně prožili, zas tolik jsme se neposunuli.

This article is supported by Rosa Luxemburg Stiftung e.V., zastoupení v České republice. The publishers alone are responsible for the content provided; the positions presented in these texts do not necessarily represent the points of view of the foundation.

Vznik článku byl podpořen nadací Rosa Luxemburg Stiftung e.V., zastoupení v České republice. Za obsah je plně odpovědný vydavatel publikace; postoje prezentované v textu nemusí nutně představovat stanovisko nadace.